

СЎЗ ЯСАЛИШ ТИПИ ТАСНИФИГА ДОИР

А.С. Раҳимов

СамДЧТИ доценти.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22857284>

Сўз ясалиши талқинида системасини ташкил этувчи энг муҳим интегратив восита сифатида, *сўз ясалиш типлари* эътироф этилади. Юқорида қайд этилганидек, бу масаланинг илмий таҳлили анчагина қадимий асосга эга бўлиб, туркийшуносликда Маҳмуд Кошғарий меросида илк бор тилга олиинган бўлса, Гумбольдт ва Ф.де Соссюрларнинг меросида сўз ясалиш типига доир мулоҳазалар тил формаси ёки синтагмаларнинг аналогик табиати мисолида кенг муҳокама қилинган.

Рус тилшуноси Н.В.Крушевскийнинг тадқиқотларида эса бу масала бевосита сўз ясалиш типини таҳлили асосида ўз ифодасини топган. Унинг фикрига кўра, «Тилда ҳар доим сўз ясалиш типларига ва уларнинг алоҳида турлари ўртасидаги боғланишга дуч келиш мумкин. Зотан, сўзларда ҳар доим структуралар оиласи, типлар системаси намоён бўлади.

Бошқа томондан эса, тушунчалар мазкур системалар воситасида борлиқдаги нарса, белги, ҳаракат кабилар билан боғланади ва ўзига хос категорияларни ташкил қилади».

Типик структураларнинг амалий аҳамияти хусусида олим яна қуйидагиларни қайд этади: «Агарда сўзларда ана шундай типлар тизими у ёки бу аниқликда намоён бўлмаганда, тилнинг барқарорлиги ҳақидаги моҳият ҳам рўёбга чиқмаган бўлар эди» (Крушевский Н.В. 1973. 424).

Сўз ясалишга оид кейинги ишларда ҳам бу каби типик структуралар «сўз ясалиш типини» термини остида юритилса-да, бу борада олиб борилган изланишларнинг аксарияти морфологик усулга хос типлар таҳлили доирасида ўз ифодасини топганлигини кўриш мумкин. Жумладан, И. С. Улухановнинг ёзишича, «сўз ясалиш типини - ясалиши жиҳатидан бир хил бўлган ҳосилаларнинг формал-семантик структурасига доир абстракт схема бўлиб, мазкур схема а) сўз ясовчи асос мансуб бўлган туркум, б) ясама сўз ва ясовчи ўртасидаги семантик муносабат, в) ясама сўз ва ясовчи ўртасидаги формал муштараклик орқали белгиланади». (Улуханов И.С. 1977. С.11).

А.Ҳожиевнинг фикрига кўра, сўз ясалиш типини «Маълум бир лексик-семантик гуруҳга оид сўзлардан муайян бир сўз ясовчи ёрдамида ҳосил қилинган, бир хил сўз ясалиш маъносига эга бўлган сўзлар сўз ясалиш типини ҳосил қилади». Олимнинг қайд этишича, «муайян тилнинг ўзаро алоқа (муносабат)даги сўз ясалиш типлари сўз ясалиш тизими»ни ташкил қилади. (Ҳожиев А.2007.39).

Келтирилган иккала таърифда ҳам сўз ясовчи асос ва ясовчи восита (формант)ларининг алоҳида эътироф этилиши орқали асос + формант моделида ясаладиган морфологик ясамалар типини ҳақида гап бораётганлигини англаш мумкин. Агар сўз ясалиши (словообразование) термини замирида ясама сўз мақомидаги бирликларни вужудга келтирувчи умумий ҳодиса ўз ифодасини топиши эътиборга олинандиган бўлса, таърифларда келтирилган изоҳ ва *сўз ясалиш типини термини* ўртасида номувофиқлик мавжудлигини эътироф этишга тўғри келади. Ана шу нуқтаи назардан қаралганда, сўз ясалиш типини терминига хос моҳият ҳам асос + сўз ясовчи узвийлиги орқали вужудга келадиган типлар доирасида чегараланмаслиги лозим.

Зеро, сўз ясашиши ясама сўз мақомидаги тил бирликларини вужудга келтирувчи ҳодиса экан, мазкур ҳодисанинг бевосита тилда содир бўлишини таъминловчи бош механизмни тизимдаги муайян бир тип ёрдамида тасаввур қилиб бўлмайди. Қолаверса, бундай ёндашув сўз ясаиш ҳодисаси замирида ётадиган тизимий яхлитликни идрок этишга ҳам тўсқинлик қилади.

Сўз ясаиши термини тор маънода, яъни бевосита ясаиш маъносида англаниги ҳолда, аффиксация усулига хос типларни «сўз ясаиш типи» деб юритишдан кўзланадиган мақсад бу турдаги ясаишни бошқа деривацион ҳодисалардан фарқлаш бўлса, бу мақсадга сўз ясаишига хос умумий ва хусусий типларни тафовутлаш орқали эришиш мумкин.

Зотан, сўз ясаиши хилма хил ҳодисалар чўлғамидан ташкил топадиган яхлит системадир ва бу яхлитлик сўз ясаиш усуллари, ички деривацион муносабат турлари мисолида яққол кўзга ташланади. Шундай экан, деривация жараёнига оид типикликни ҳам биргина морфологик ясамалар доирасида чегаралаб бўлмайди. Аксинча, сўз ясаиш типлари ҳам умумий ва хусусий белгилар асосида намоён бўлувчи яхлитлиқдир.

Ясама сўз мақомидаги бирликларнинг андозавийлик асосида ҳосил бўлишини таъминловчи сўз ясаиш типларининг ижтимоий нутқий фаолият маҳсули эканлиги ва уларнинг кишилар хотирасида мавжудлиги ҳамда уларга хос амалий муштараклик замирида сўз ясаишининг умумий типи ўз ифодасини топади. Ана шундай идрокий асосли типларнинг моддий ифодалари эса, ясама сўз мақомидаги луғавий бирликларнинг формал-семантик муштараклиги орқали кўзга ташланади.

Ясама сўзларга хос бу формал-семантик муштаракликлар қуйидаги хусусий типлар мисолида кўзга ташланади: 1) сўз ясаишининг форматив типи, асос ва ясовчи формантларнинг *арра+ла, ранда+ла, теша+ла, эгов+ла* каби структур-семантик муштараклиги орқали намоён бўлади, 2) сўз ясаишининг морфонологик типи, мураккаб отли бирикмаларнинг *БМТ (Бирлашган миллатлар ташкилоти), МТС (машина-трактор станцияси МРБ (Марказий разведка бўлими)* сингари формал муштараклиги мисолида кузатилади, 3) сўз ясаишининг семантик типи муайян бир асосдан бир хил семантик ёки семантик-грамматик моделлар воситасида вужудга келиши орқали кўзга ташланади.

Масалан, *ой-ой, кун-кун* каби шаклдош сўзларнинг вужудга келишида соф семантик деривацион типлар муҳим аҳамиятга эга бўлса, *эрта, кеч* каби ясама сўзларнинг вужудга келишида семантик-грамматик типлар иштироқи кузатилади; 4) сўз ясаишининг композитив типи, қўшма сўз қисмларнинг бир хил синтактик муносабат асосида юзага келадиган аналогик моделлари орқали кузатилади.

Адабиётлар

1. Крушевский Н.В. Очерк науки о языке || Хрестоматия по истории русского языкознания. -М.,1973.
2. Улуханов И.С. Словообразовательная семантика в русском языке. -М.,1977.
3. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясаиши тизими.-Т., 2007.